
Jarkko Tontti, Kaisa Mäkelä ja
Heta Gylling (toim.)

Filosofien oikeus I

Julkaisuvaliokunta

Raimo Lahti, puheenjohtaja

Markku Helin

Mika Hemmo

Risto Nuolimaa

Lea Purhonen, sihteeri

Tilausosoite

Suomalainen Lakimiesyhdistys

Kasarmikatu 23 A 17

00130 Helsinki

p. (09) 603 567, f. (09) 604 668

s-posti: sly@lakimies.org

www.lakimies.org

Kannen kuva: La Justice, B 5 rés., Bd II, fol. 20.

(julkaistu Bibliothèque Nationalen luvalla)

Kannen suunnittelu: Heikki Kalliomaa

© 2001 Suomalainen Lakimiesyhdistys ja kirjoittajat

ISSN 1458-0446

ISBN 951-855-188-X

Gummerus Kirjapaino Oy, Saarijärvi 2001

Sisällys

Esipuhe	7
1 Platon ja oikeudenmukaisuus vailla takeita	11
<i>Mikko Lahtinen</i>	
2 Laki vapauden osatekijänä. Aristoteleen onnellinen kansalaisvaltio ja laki	35
<i>Juha-Pekka Rentto</i>	
3 Stoalainen oikeus- ja yhteiskuntafilosofia	55
<i>Juha Sihvola</i>	
4 Laki hyveen toteuttajana. Tuomas Akvinolaisen oppi ihmisluonnosta ja laki ...	69
<i>Juha-Pekka Rentto</i>	
5 Valtio ja sen lait modernissa luonnonoikeusperinteessä	87
<i>Petter Korkman</i>	
6 Thomas Hobbes tämän päivän näkökulmasta	109
<i>Juha Tolonen</i>	
7 John Locke ja yksityinen omaisuus	123
<i>Matti Häyry</i>	
8 G. W. Leibnizin oikeusfilosofia	133
<i>Markku Roinila</i>	
9 Montesquieu: miksi lakeja ja mitä lakien takana	153
<i>Antero Jyränki</i>	
10 Immanuel Kant ja oikeuden moraaliset perusteet	169
<i>Jussi Kotkavirta</i>	
11 Jean-Jacques Rousseau yhteisöllisyyden korostajana	187
<i>Heta Gylling ja Marianna Raulo</i>	
12 Jeremy Bentham ja klassinen utilitarismi	203
<i>Matti Häyry</i>	
13 John Stuart Mill, vapaamielisyys ja yksilön autonomia	215
<i>Heta Gylling</i>	
14 Liberaalisia ja konservatiivisia piirteitä Hegelin oikeusfilosofiassa	225
<i>Markus Wahlberg</i>	
15 F. C. von Savigny ja ”historiallinen koulu”	249
<i>Kevät Nousiainen</i>	
16 Karl Marx’ kritiska rättssteori	273
<i>Lars D. Eriksson</i>	
17 Rudolf von Jhering – oikeus yhteiskunnan elinehtoja suojaamassa	285
<i>Kimmo Nuotio</i>	
18 Hans Kelsen – kriittinen esittely	313
<i>Hannu Tapani Klami</i>	
Kirjoittajat	325

16 Karl Marx' kritiska rättsteori

Motto:

Av var och en efter hans förmåga.

Åt var och en efter hans behov.

Gothaprogrammet

Den som väntar sig finna nya svar på de frågor som den förhärskande rättsteorin (de förhärskande rättsteorierna) ställer kommer att bli djupt besviken, om han eller hon tror att vi kan finna svaren i Marx' skrifter. Marx ställde nämligen helt andra frågor än de som 1800- och 1900-talens rättsvetare har ställt. Därför är också hans svar andra. Marx var till exempel inte intresserad av frågor om rättens giltighet, om rättskällorna, om den juridiska argumentationens särdrag, om förhållandet mellan rättsregler och rättsprinciper osv.

Han formulerade aldrig heller någon egen "rättsteori", men däremot finner vi i hans skrifter mängder av uttalanden om bland annat rättens funktioner och rättens roll i historien. Den kritiska rättsteori som bär Marx' namn är därför av nödvändighet en rekonstruktion. Det finns emellertid en mängd problem som ansluter sig rekonstruktionsförsöken. I Marxforskningen brukar man skilja mellan den "unge" Marx och den "mogne" Marx. Starkt förenklat kan man säga, att medan den unge Marx ägnade sig åt att utveckla ideologikritiken, ägnade sig den mogne Marx åt att utveckla det historiematerialistiska forskningsprojektet. Detta projekt skiljer sig från ideologikritiken genom en rätt starkt accentuerad historisk determinism: historiens gång styrs av lagbundenheter (tendenser) som det är ytterst svårt att påverka. Ideologikritikern Marx hade en större tilltro till det medvetna mänskliga handlandets betydelse för samhällsutvecklingen än historiematerialisten Marx.

Denna dubbelhet i det marxiska arvet resulterade under 1900-talet i en tudelning av den marxistiska rättsteorin. Den marxistiskt-leninistiska rätts-

teorin tog fasta på Marx' historiematerialism, som den i verkligheten diskrediterade genom att vulgarisera den, medan den s.k. kritiska teorin, främst utvecklad i Tyskland, tog fasta på den marxiska ideologikritiken.

Själv kommer jag att i denna text anlägga ett ideologikritiskt perspektiv, eftersom jag anser att det är just denna del av det marxiska arvet som visat sig mest fruktbart för dem som vill finna ett alternativ till de idag paradigmatiska uppfattningarna om rätten. Det betyder att för mig Marx' ungdomsskrifter är viktigare än hans senare skrifter. Men detta får naturligtvis inte förstås så, att t.ex. *Grundrisse* eller *Das Kapital*, två av de mest lästa verken av Marx, skulle sakna relevans för den kritiska teorin.

Marx ställde som bekant Hegel på huvudet. Marx säger att samhällsvetenskaperna bör förankra sina analyser i de materiella levnadsförhållandena, och han avvisar därför den objektiva idealismen hos t.ex. Hegel, som menade att samhället och rätten bör studeras utifrån framförallt förnuftets och frihetens idéer. Därför måste också rätten, som är ett samhälligt fenomen, studeras utifrån de materiella levnadsförhållanden som den är en effekt av. Rätten kan bara förstås utifrån det totala samhällsliga sammanhang som den utgör en del av. Den kan inte studeras såsom en autonom inkarnation av rättsliga värden, principer, idéer eller föreställningar.

Det är därför han i *Den tyska ideologin* kan säga att "rätten har ingen historia". Men med detta avser han ingalunda att rätten skulle vara historielös. Det han avser är att rätten aldrig kan studeras lösryckt från sitt totala historiska sammanhang. Rättens form och innehåll bestäms tvärtom av de ekonomiska, politiska, religiösa, etiska och ideologiska samhällsliga förhållanden inom vilka den verkar. Rätten har med andra ord ingen egen historia.

Med påståendet att rätten inte har någon historia ville Marx uppenbarligen också ställa Carl von Savigny, grundaren av den historiska rättsskolan, på huvudet. Han studerade nämligen juridik både i Bonn och Berlin och ville egentligen bli professor i juridik. Under två terminer gick han till och med på von Savignys föreläsningar i Berlin.

För Savigny skulle rättshistorien syssla med kulturell tradition och lärdomshistoria. Rättshistorien är intresserad av den juridiska bildningens och de juridiska begreppens och dogmernas historia. Den är med andra ord handskrifternas och böckernas historia. Det var mot detta Marx reagerade. Savigny sysslar enligt honom med "historisk relikjtjänst" och han är en "älskare av källor". Marx tog avstånd från denna historiskt-hermeneutiska rättsvetenskap och ville i stället ha en realistisk rättsvetenskap som syss-

lade med det historiskt-samhälleliga, dvs. med rättens avhängighet av de konkreta samhälleliga levnadsförhållandena.

Också Savigny kallade – på samma sätt som Marx – sin metod kritisk, men han inlade i begreppet något helt annat än Marx. Enligt Savigny innebar kritiken en strävan ”att följa varje givet ämne till dess kärna”, dvs. man bör sträva till att ”rena” den och att systematiskt ”bearbeta” den och därefter ”konstruera” den efter ”organiska principer” som kunde härledas ur källmaterialet. I praktiken leder detta enligt Marx till en legitimering av den rättssats, rättsdogm eller rättsprincip man lyckats konstruera via denna metod.

Denna ”kritiska” metod betyder enligt Marx ingenting annat än att man gör det historiskt givna till måttstock för den positiva rätten. De facto är metoden alltså okritisk i och med att den reducerar rätten till historiska erfarenhetsfakta eller till juridiska traditioner. Det är en metod som legitimerar ”dagens gemenheter med gårdagens”.

Vi ställs här inför den delikata frågan vilken betydelse Marx själv egentligen inlade i begreppet ”kritik”. Om den frågan här det skrivits hyllmeter, och det finns inte några som helst förutsättningar att här gå in på den i detalj. Men det kan ändå vara på sin plats att i detta sammanhang påpeka att den unge Marx’ utpräglat humanistiska samhällsuppfattning hos den mogne Marx kom att träda tillbaka för en historisk determinism, som resulterade i att också hans kritikbegrepp ändrade karaktär.

För den unge Marx fungerade individens självbestämmande och självförverkligande som ett slags etiska postulat vid sidan av idén om individens rätt till fri och allsidig utveckling. Dessa etiska grundövertygelser kan bäst ses som uttryck för de emancipatoriska intressen Marx i alla sina skrifter gjorde sig till tolk för. Det är inte helt klart varifrån han härledde dessa postulat, men det ligger nära till hands att anta att de baserade sig på hans antropologiskt färgade uppfattning om det mänskliga väsendet, som enligt honom kännetecknas av subjektivitet, medvetande och en möjlig frihet.

Då Marx säger att samhällsvetenskaperna bör vara kritiska, säger han samtidigt något om det kunskapsintresse som bör styra den samhällsvetenskapliga forskningen och teoribildningen. Samhällsvetenskaperna bör bidra till människans frigörelse och till en förändring av de samhällsförhållanden som står i vägen för denna frigörelse. Kunskapsintresset är därför med nödvändighet även praktiskt. Marx har ingen förståelse för kunskap för kunskapens skull, lika litet som han har någon förståelse för den kunskap som bara utgör ett bidrag till att det bestående förblir bestående. Det måste alltid existera en nära förbindelse mellan teori och praxis.

Denna syn på samhällsvetenskaperna (och humanvetenskaperna) har givetvis viktiga implikationer för valet av forskningsmetoder. Det räcker inte bara med beskriva och förklara verkligheten såsom de positivistiska vetenskaperna gör. Det räcker inte heller med att endast begränsa sig till en förståelse av verkligheten såsom de hermeneutiskt orienterade riktningarna gör. Det viktiga är i stället att avslöja dolda maktförhållanden och strukturer och att visa de vägar som kan leda till en förändring.

Aforismatiskt formulerar Marx samhällsvetenskapernas kritiskt-praktiska uppgift i den elfte tesen om Feuerbach på följande sätt:

Filosoferna har bara tolkat världen på en rad olika sätt, men det gäller att förändra den. Filosofen likaväl som samhällsvetaren får inte nöja sig med att vara åskådare; han/hon bör också vara deltagare.

Men hur skall vi då gå till väga, om vi som kritiska jurister tar Marx' vetenskapssyn på allvar? Det bästa sättet att finna ett svar på den frågan är naturligtvis att se hur Marx själv tacklade de problem han försökte lösa. Vi kan göra det på flera olika sätt: vi kan för det första undersöka hur han analyserade det begrepp som utgör den egentliga kärnan i den marxistiska rätts-teorin, nämligen utbytesförhållandet, och vi kan för det andra undersöka hur han analyserade olika konkreta lagstiftningsprojekt.

a) Jag börjar med utbytesförhållandet som Marx grundligast penetrerar i *Das Kapital*, som ju utgör höjdpunkten i den mogna Marx' produktion. Det centrala förhållandet i det borgerliga samhället utgörs av förhållandet mellan två särskilda ägare, löntagaren som äger sin arbetskraft och kapitalisten som äger produktionsmedlen. Det är nämligen i utvecklandet av detta specifika utbytesförhållande som den borgerliga rätten gjort sin egentliga historiska insats. I detta utbytesförhållande skiljs i den borgerliga rätten arbetare och arbete både från arbetsmedlen och arbetsmaterialet. Arbetaren befrias å ena sidan från sina naturliga och samhälleligt alstrade produktionsinstrument och å andra sidan från en naturlig social gemenskap. Arbetaren blir blott och bart en löntagare. Samtidigt uppstår en klar åtskillnad mellan egendom och arbete.

Juridiskt formuleras förhållandet mellan arbetare och kapitalist som ett utbytesförhållande, där värdet av det som utbyts dem emellan är ekvivalent. De facto skapar likväl arbetaren ett mervärde som automatiskt tillfaller kapitalisten. Arbetaren utför inte enbart nödvändigt arbete (betalt arbete), utan han utför också det som Marx kallar merarbete (obetalt arbete),

men det oaktat framträder även det obetalda arbetet som betalt.

Den rättsliga regleringen av detta utbytesförhållande döljer alltså det verkliga innehållet i detta. Utbytesförhållandet är i praktiken illusoriskt. Det faktiska förhållandet mellan arbetare och kapitalist är ett ekonomiskt (och samhälleligt) exploateringsförhållande, men exploateringen framträder i sin rättsliga form såsom ett äkta ekvivalensförhållande. Rättens uppgift är här å ena sidan att dölja detta och å andra sidan att legitimera existerande ekonomiska maktförhållanden.

Marx' analys av utbytesförhållandet är i första hand en ekonomisk (men också sociologisk) analys, som likväl samtidigt visar vilken specifik roll rätten har som fördunklingsinstrument. Hans analys visar förhoppningsvis också att en rent rättslig undersökning av löneförhållandet nödvändigtvis blir steril och intetsägande. Den slutsats vi kan dra av detta är att en rättskritik som enbart nöjer sig med s.k. rättsimmanent kritik åtminstone inte kan betraktas som kritik i den mening Marx avsåg. Rättskritiken måste – för att göra skäl för namnet – gå utöver rättens gränser, dvs. undersöka de faktiska, ekonomiska, samhälleliga eller politiska intressekonflikter och motsättningar som ligger till grund för de rättsliga regleringarna, som på grund av den borgerliga rättens rättsform alltid framträder som abstrakta och neutrala.

Det finns en inneboende spänning mellan rättsform och rättsinnehåll. Rättsinnehållet hotar alltid spränga rättsformen beroende på att den ekonomiska utvecklingen (Marx skulle säga utvecklingen av produktionsförhållandena) tvingar fram ny lagstiftning som inte alltid så lätt går att passa in i den rådande rättsformen. Rättens inre logik, framförallt koherenskravet, resulterar därför i att rätten ofrånkomligen alltid släpar efter, dvs. bidrar till att bland annat vidmakthålla förlegade makt- och egendomsförhållanden. (Parentetiskt kan det här konstateras att den postindustriella rättens alltmer ökade fragmentering ur det marxiska perspektivet är att betrakta som en effekt av de allt snabbare ekonomiska förändringsprocesserna, vilka helt enkelt inte mer gör det möjligt att anpassa lagstiftningen till ett koherent och logiskt sammanhängande system. Den nu rådande rättsformens tröja är för trång. Vi kan därför på sikt se fram mot uppkomsten av en kvalitativt ny rättsform.)

Det finns därför ingen rätt som är före sin tid. Rätten är mera en broms än en gaspedal. Någon tilltro till rättens förmåga att förändra samhället finner vi därför inte hos Marx.

b) Det är kanske inte i och för sig så märkligt att Marx just i sina ungdomsskrifter skrev de texter som kommit att utgöra utgångspunkten för den marxistiska kritiska rättsteorin.

Han var då ännu genuint intresserad av juridiken och rättsfilosofin. Det har sagts att hans tre artiklar "Debatten über das Holzdiebstahlsgesetz", som publicerades i Rheinischen Zeitung år 1842, utgör själva hörnstenen i den kritiska rättsteorin. Vid sidan av dessa tre artiklar bör likväl även nämnas artiklarna "Zur Judenfrage" från 1843 samt "Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie" från 1844.

Jag skall här koncentrera mig på den lagstiftningskritik som Marx utvecklade i artiklarna om lagen om virkesstöder, som den Rhenska lantdagen behandlat 1841. I lagen kriminaliseras inte endast virkesstöder utan även samlande av plock- och brännved i de rhenska skogarna. Samlandet av plockved var en gammal sedvanerättslig rättighet som framförallt för den fattiga befolkningen i området var ett livsvillkor. Förutom att lagen kriminaliserade sådant som tidigare utgjort en rättighet stadgade den att straffet skulle utmätas på basen av värdet av det virke (den plockved) som bortförts. Detta värde skulle bestämmas av skogsvaktaren och alltså inte av domstolen. Skogsägaren hade dessutom rätt till skadestånd och, om den dömde ej kunde betala detta, rätt att förplikta den dömde till att via personligt arbete gottgöra skadan.

Det som intresserar oss här är inte så mycket de konkreta argument Marx utvecklar i sin kritik av lagen utan i stället den metod han använder sig av i sin kritik. Hans första steg är att granska, huruvida lagen överensstämmer med de principer som gäller inom straffrätten och rättsordningen generellt, och som lagstiftaren (dvs. lantdagen) officiellt erkänner såsom bindande, även i praktiken efterföljs i praxis, dvs. i den nu aktuella virkesstöldlagen. Han finner att lagen strider mot en mängd fundamentala rättsprinciper. Den principiellt mest intressanta invändningen mot lagen är att det inte kan vara i överensstämmelse med rätten att kriminalisera något som egentligen är en sedvanerättslig rättighet.

Efter att ha funnit att teori och praxis i detta fall står i motsättning till varandra tar Marx i tu med uppgiften att undersöka de motiv som ligger bakom lagen. Det är i detta sammanhang som han upptäcker intressebegreppet, som härefter kom att bli nyckelbegreppet i hela hans samhällsvetenskapliga och -filosofiska forskningsprojekt. Fastän lagstiftaren formulerar lagarna såsom uttryck för allmänna och universella principer, är det de facto (egendomsägarnas) särintressen som bestämmer lagarnas innehåll.

Dessa särintressen kan alltså inte direkt utläsas ur lagtexten, utan de kan endast avslöjas genom att undersöka de faktiska ekonomiskt-politiska förhållanden som utgör själva utgångspunkten för de enskilda lagarna.

Den rättsimmanenta kritiken upphör att vara äkta kritik just därför att den utelämnar intresseanalysen; därför att den inte frågar efter vad som ligger bakom lagstiftningen. Den rättsimmanenta kritikens ensidighet och svaghet ligger i att den inte inser att rättens innehåll bestäms av faktiska samhällseliga maktförhållanden och särintressen. Den rättsimmanenta kritiken uppfyller inte det krav på realism som Marx uppställer för filosofin, samhälls- och humanvetenskaperna. Den rättsimmanenta kritiken förblir på idealismens nivå.

Enligt Marx är lagstiftaren likväl inte nödvändigtvis medveten om sina verkliga motiv och sina särintressen. Lagstiftaren tror sig ofta handla på basen av helt oegennyttiga skäl. Detta beror på att även lagstiftaren är alienerad från den samhällseliga verkligheten och i den meningen bär på ett falskt medvetande. Egendomsrätten framträder ju som en naturlig och självklar utgångspunkt för den borgerliga rätten, och de enskilda egendomsägarna har därför svårt att se att de driver sina egna särintressen, då de stiftar lagar av det innehåll som t.ex. virkesstöldlagen har. Lagstiftarna vet helt enkelt inte vad de gör!

Intresseanalysen utmynnar således i ideologikritik. Det första steget i ideologikritiken är att förklara lagstiftarnas politiska argument och motiv ur deras samhällseliga situation och med de materiella intressen som hänger samman med den. Det resultat Marx når vid sin ideologikritiska undersökning av virkesstöldlagen är att det är "egennyttans logik" som styr lagstiftningen och att föreställningarna om rätten som uttryck för sedligheten och allmännyttan endast är en illusion.

Ideologikritiken har likväl också en annan, minst lika viktig, dimension. För kritikern gäller det att redogöra för de premisser utifrån vilka han bedriver sin kritik. Det gäller att redovisa för de emancipatoriska intressen som är själva kritikens syfte. Jag hänvisar här till det jag tidigare sagt om den marxiska kritikens etiska postulat: vi bör eftersträva ett icke-alienerat samhälle, där de enskilda individerna kan förverkliga sig själva i full frihet och i gemenskap med varandra. Ett sådant icke-alienerat samhälle är möjligt endast om särintressena träder tillbaka för de mänskliga intressena. Det är särintressenas herravälde i det borgerliga samhället som lett till orättvisorna och exploateringen. Det borgerliga samhället är å ena sidan ett samhälle med antagonistiska klassintressen, ett samhälle byggt på fiendskap

mellan klasserna och inte på gemenskap mellan individerna, och å andra sidan ett samhälle som för att överleva måste maskera särintressena i det som ögonskenligen ser ut som allmänintressen. Det är framförallt rätten som fullgör denna maskeringsuppgift: den formulerar ekonomiska och samhällseliga exploateringsförhållanden i abstrakta och neutrala rättsbegrepp. (Den rollen spelades i tidigare skeden företrädesvis av religionen.)

Det är mot denna bakgrund naturligt att Marx i sin kritik av lagen om virkesstöder tog parti för den fattiga befolkningen i Rhenprovinsen. Han menade, som jag tidigare sagt, att deras livsvillkor var beroende av att de fick behålla sin på sedvanerätt grundade rättighet till bränn- och plockved i skogarna. De fattigas intresse av att få bibehålla denna rättighet var inte ett särintresse, för det utgjorde en elementär livsbetingelse för dem. Deras intresse var ett allmänt mänskligt intresse. Av den orsaken var den även ett sådant allmänt intresse som rättsordningen officiellt och i enlighet med sina uttalade principer (falskeligen) påstod sig företräda, men som det visat sig att den i praxis inte respekterade.

Begreppet "mänskliga intressen" är naturligtvis ett högst problematiskt begrepp, som Marx i "Debatten über das Holzdiebsthalgesetz" lämnade opreciserat. I senare skrifter utvecklade han tanken att det är proletariatet som representerar dessa intressen. Proletariatet är berövat alla rättigheter och all egendom och har av den anledningen inte några särintressen att försvara. I dess intresse ligger därför blott försvaret av allmänna mänskliga intressen. (Vi bör notera att Hegel tidigare hade sett byråkratin som den främsta representanten för allmänna intressen.) – Litet efterklodt kan vi idag konstatera att Marx' identifiering av mänskliga intressen med proletariatets intressen under 1900-talet hade rätt ödesdigra politiska följder. I våra dagar har framförallt Habermas och Rawls försökt ge begreppet ett mer filosofiskt motiverat innehåll.

Det sista steget i ideologikritiken består i att för det första faställa de möjliga alternativ för ett emanciperat samhälle som i den givna situationen föreligger, att alltså peka på i vilken riktning förändring kan och bör ske. För det andra gäller det att utarbeta de handlingsalternativ via vilka de fastslagna målen kan realiseras i praxis. Hela den marxiska analysen börjar med en analys av praxis och utmynnar alltså i praktiska förslag till möjliga åtgärder för att åstadkomma förändring.

Det är i detta sammanhang vi stöter på det ytterst centrala begreppet "reell möjlighet". Samhällsutvecklingen är aldrig låst, utan den styrs av bestämda utvecklingstendenser som inom bestämda gränser ger utrymme

för en mängd olika handlingsalternativ. Denna öppenhet för förändring är väsentligen en effekt av de interna motsättningar och konflikter som tillsvidare präglar alla samhällsformer. För ideologikritikern gäller det därför att formulera de emancipatoriska handlingsalternativ som i den föreliggande situationen är reellt möjliga. Eftersom ideologikritiken inte får förfalla till utopism, gäller det med andra ord att formulera alternativen så att de även i praktiken är möjliga att förverkliga. Detta förutsätter å sin sida att kritikern har kännedom om de samhälleliga totalsammanhangen.

För juristerna räcker det exempelvis inte med att enbart utarbeta alternativa lagförslag; lika viktigt är att undersöka i vilken mån förslagen kan komma att ha de eftersträlvade effekterna. Det finns ingen juridisk kunskap utan sociologisk kunskap, lika litet som det finns någon rätts teori utan filosofisk och samhällsvetenskaplig kunskap. Ideologikritiken är inte att hänföra till något specifikt vetenskapligt fack. Den är tvärvetenskaplig.

Men vi får ändå inte glömma att Marx även levererade en fundamentalkritik mot rätten. Den kritiska rätts teorin kan spela en roll endast i det borgerliga samhället; ideologikritiken är därför en kritik av den borgerliga rättsordningen, som har sin grund i ekonomiska och samhälleliga förhållanden baserade på ojämnt utbyte och på ett ofritt och förtingligt arbete som omöjliggjort en samhällsgemenskap av fria och förenade producenter. Rätten är på grund av själva rättsformen till sitt innehåll ojämlig. Den tillämpar samma måttstock på alla individer oberoende av att dessa är olika till sin prestationsförmåga, sin samhälleliga situation och sina individuella behov. Rättens abstrakta karaktär leder till att den betraktar individerna utifrån allmänna, formella kriterier som inte tillåter att deras konkreta levnads-sammanhang beaktas.

Först då rätten upphävs kommer individerna att framträda som verkliga individer och inte enbart som människor mätta med generella måttstockar. Marx säger i Gothaprogrammet att:

”– när individernas förslavande underordnande under arbetsdelningen försvunnit och därmed också motsättningen mellan andligt och kroppsligt arbete, när arbetet blivit inte blott ett medel för livsuppehälle utan rentav det viktigaste livsbehovet, när jämsides med individernas allsidiga utveckling också produktivkrafterna vuxit och den kooperativa rikedomens källor flödar ymningare – först då kan man helt överskrida den borgerliga rättens trånga horisont och samhället skriva på sina fanor: Av var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans behov!”

I detta (utopiska?) samhälle av fria och samverkande producenter finns det

inte mera något behov av rätten, eftersom varje individ kan förverkliga sig själv enligt sina egna förutsättningar och behov. Rätten är historiskt nödvändig enbart i samhällen som bygger på en exploatering som både måste döljas och legitimeras. Rättens funktion har tillsvidare varit just denna: att dölja och att legitimera. Då det inte mera finns något att dölja och då makten inte mera behöver legitimeras, eftersom den tillkommer envar, behövs rätten inte mera. Den dör bort.

Jag skall sammanfatta huvudpunkterna i Marx' kritiska rättsteori i några teser och lämnar härvid fundamentalkritiken åt sidan:

1. Rätten måste i sista hand studeras utifrån de materiella levnadsförhållanden som den är ett speciellt uttryck för. Rätten kan ej studeras som ett slutet, autonomt system.
2. Kritiken av rätten bör omfatta:
  - i) en rättsimmanent kritik,
  - ii) en analys av de intressen som de facto ligger bakom lagstiftningen (och rättstillämpningen),
  - iii) en redogörelse för de emancipatoriska intressen och de normativa premisser som ligger till grund för själva kritiken,
  - iv) ett utarbetande av handlingsalternativ som kan leda till den eftersträfvade förändringen.
3. Rätten är inte enbart en tvångsordning utan framförallt ett ideologiskt fenomen. Rättskritikens uppgift är därför både att avslöja rättsideologin och att visa på vägar ut ur den ideologiska återvändsgränd.

Bibliografisk not

Jag har här utelämnat alla detaljerade nothänvisningar. Det enda sättet att få en uppfattning om Marx' sätt att tänka är att bekanta sig med de relevanta texterna i sin helhet. Jag nämner här endast de texter av den unge Marx som är av den största betydelse för förståelsen av den kritiska rättsteorin.

Debatten über das Holzdiebsthalsgesetz, 1842. Ingår i *Marx-Engels-Werke Bd.1*. Berlin 1956.

Zur Judenfrage, 1843. En engelsk översättning av artikeln med titeln "On the Jewish Question" ingår i Colletti, Lucio (ed.): *Karl Marx. Early Writings*. Penguin Books, London 1975. s. 211-241.

Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, 1844. Ingår i *Marx-Engels-Werke Bd.1*, s. 378-391.

Die deutsche Ideologie, 1845/46. Ingår i *Marx-Engels-Werke Bd. 3*.

Kritik des Gothaer Programms, 1875, som alltså författades av den mognе Marx, ingår i *Marx-Engels-Werke Bd. 19*.

Ett utmärkt urval av den unge Marx' texter ingår i Easton, Loyd D. (ed.): *Writings of the young Marx on Philosophy and Society*. Doubleday & Company, New York, 1967. I den ingår bl.a. artikeln "The Philosophical Manifesto of the Historical School of Law", s. 96–105.

Av den mogna Marx' viktigaste verk nämner jag här endast två:

Das Kapital, vars första band utkom 1867. De två återstående banden, *Das Kapital II* och *III*, utkom först efter Marx' död, år 1885 respektive år 1894. De färdigställdes och redigerades av Friedrich Engels.

Grundrisse, som egentligen består av anteckningar Marx gjorde under vintern 1857–1858 såsom ett förarbete till *Das Kapital*, publicerades på tyska för första gången 1953. Anteckningarna var under en lång tid försvunna och på okända vägar. *Grundrisse* har under senare delen av 1900-talet kommit att bli en central källa för förståelsen av Marx' politiska ekonomi vid sidan av *Das Kapital*.

Sekundärlitteratur

Det finns en omfattande litteratur om den kritiska rättsteorin och jag nämner här endast de texter som enligt min uppfattning är de intressantaste.

Avineri, Schlomo: *The Social & Political Thought of Karl Marx*. Cambridge University Press. Cambridge, 1968.

Bloch, Ernst: *Naturrecht und menschliche Würde*. Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1972.

Böhler, Dietrich: *Metakritik der marxischen Ideologiekritik*. Frankfurt, 1971.

Cerroni, Umberto: *Marx e il diritto moderno*. Rod, 1962.

Eriksson, Lars D.: *Marxistiskt teori och rättsvetenskap I–II*. Juridica. Helsingfors, 1980.

Reich, Norbert: *(Hg) Marxistische und sozialistische Rechtslehre*. Frankfurt, 1972.

Rottleuthner, Hubert: *(Hg) Probleme der marxistischen Rechtslehre*. Frankfurt am Main, 1975.

Paul, Wolff: *Marxistische Rechtslehre als Kritik des Rechts*. Athenäum Verlag. Frankfurt am Main, 1974.

Wagner, Heinz: *Recht als Widerspiegelung und Handlungsinstrument*. Pahl-Rugenstein Verlag. Köln, 1976.